

GÜMRÜ- MOSKOVA - KARS ANTLAŞMALARI KAPSAMINDA MUHACİR VE MÜLTECİ PROBLEMİ

Dr. Öğrt. Üyesi Arzu BOY

Kafkas Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü
arzunar@hotmail.com

Öz

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Berlin Antlaşması ile Kars Ardahan ve Batum Rusya'ya savaş tazminatı karşılığı bırakıldı. 3 Mart 1918'de imzalanan Brest Litovsk Antlaşmasına kadar kırk yıl boyunca Kars Ardahan ve Batum Rus yönetiminde kaldı. Bu süre zarfında bölgeye Ermeni Rus gibi milletler yerleştirilerek kalıcılık sağlanmaya çalışıldı ve nüfus Türklerin aleyhinde bir artış gösterdi. Kars ve çevresinde Ermeni ve Rus nüfusunun artmasıyla Anadolu'nun içlerine doğru Türk göçleri başladı. Bu hareketlilik uzun yıllar devam etti.

3 Mart 1918'de bölgenin Anadolu'ya katılmasıyla memleketlerine geri dönmek isteyen muhacirler Mondros Mütarekesine kadar geri döndüler, mütarekenin ardından bölgenin Anadolu toprakları dışında kalmasıyla geri dönüşler Gümrü Antlaşmasına kadar durdu. Gümrü Antlaşması ile ele geçirilen yerlere doğru göçler başladı. Akabinde Moskova Antlaşması ve ardından yapılan Kars Antlaşması ile muhacirlerin ve mültecilerin durumu çeşitli aşamalardan geçti. Bu antlaşmalar ile Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılan ve Batum başta olmak üzere Kafkaslarda kalan muhacirler kesin dönüş yapmaya başladılar. Kars ve çevresinde bulunan Ermeni ve Rus gibi milletlerde Anadolu'dan Kafkaslara ve çeşitli coğrafyalara doğru bir göç hareketi başlattılar.

Çalışmada Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmalarında muhacir ve mültecilerin durumunun kapsamlı olarak ele alınması hedeflendi. Araştırma esnasında çeşitli arşivler incelendi. Ulaşılabilen gazeteler taranarak konu detaylı olarak sunulmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Muhacir, Mülteci, Kars, Gümrü, Moskova.

THE ISSUES OF IMMIGRANTS AND REFUGEES WITHIN THE SCOPE OF TREATIES OF ALEXANDROPOL, MOSCOW, AND KARS

Abstract

Following the war between the Ottoman Empire and Russia between 1877 and 1878, Kars, Ardahan, and Batumi were left to Russia in return for war indemnity. Until Treaty of Brest Litovsk signed on 3rd of March in 1918, Kars, Ardahan and Batumi provinces were controlled by Russia for nearly 40 years. Meanwhile, Armenians and Russians settled in the region to sustain permanent control over the area. The population growth was to the detriment of Turkish people. With the growth of Armenian and Russian population in Kars province and its nearby area, Turkish immigration towards inner Anatolia started. This mobility lasted for a long time.

As the region reunited with the rest of Anatolia on 3rd of March in 1918, the immigrants wanted to return to their hometowns. They returned until the Armistice of Mondros. Following the armistice, the region was separated from the Anatolian lands again which prevented immigrants from going back until the Treaty of Alexandropol. The immigration started again towards the lands obtained by the Treaty of Alexandropol. Due to Treaty of Moscow and Treaty of Kars, the immigrants and refugees experienced various situations. Following these treaties, the immigrants who went to various locations in Anatolia and who stayed in Caucasus region with Batumi being in the first place decided to go back for good. Nations like Armenians and

Russians who were living in Kars province and nearby area started to immigrate from Anatolia to Caucasus region, and to various geographies.

This study aims to deal with the situation of immigrants and refugees in detail within the scope of Treaties of Alexandropol, Moscow, and Kars. Various archives were examined for the study. The accessible newspapers were reviewed to elaborate on the subject.

Key Words: Immigrant, Refugees, Kars, Alexandropol, Moscow.

Giriş

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile Elviye-i Selâse Rusya'ya bırakıldı. Akabinde 8 Şubat 1879'da yapılan Muahede-i Katiyye Antlaşması'ndan sonra Elviye-i Selâse halkının Anadolu'ya göç etmesiyle yerlerine Khakhol, Dukhobor, Malakan gibi Rus kolonileri; Nemets (Alman), Estonyalı gibi Protestan köylüler ile Anadolu ve Kafkasya'dan Rum, Ermeni, Yezidi Asuri gibi gayri müslim halk yerleştirildi ve bu coğrafyadaki hareketlilik uzun yıllar devam etti (Kırzioğlu, 1953: 553; Dayı, 1997: 7; Ural, 2006: 95). Göçlerin ileri boyutlara ulaşması üzerine muhacir sorununu çözmek gayesiyle Elviye-i Selâse'den Anadolu'ya göç eden muhacirler için Erzurum, Sivas Trabzon gibi yerlerde muhacir komisyonları kuruldu (Dayı, 1997: 8). Halk Komserleri Sovyeti-Sovnarkom-Sovyet Hükûmeti (Kurat, 2011: 336) tarafından alınan karara göre çeşitli bölgelerdeki Ermeni firarileri ve muhacirleri Türkiye Ermenistan'ının bir parçası olarak görülen Elviye-i Selâse'yi kapsayan bölgeye yerleştirildi¹. Rusların hakim olduğu dönem boyunca Elviye-i Selâse'den Anadolu'ya göçlerin devam etmesi bölgenin nüfusunu Türk halkının aleyhine değiştirdi².

Elviye-i Selâse'den Anadolu'ya göçler, Brest Litovsk Antlaşması'na kadar devam etti. Antlaşmadan sonra Rus birliklerinin geri çekilmesiyle bölge mülteci ve muhacir akınına uğradığı için, Batum, Kars ve Ardahan'a yerleşmek isteyenlerle ilgili birtakım sınırlamalar getirildi. Mülteci olmayan eski sakinlerin ise ne işle meşgul olduklarını ve hüviyetlerini bildirmeleri gerektiği ve yapılacak zabita işleminden sonra seyahatlerine izin verileceği bildirildi (BOA. DH: UMVM. 125. 3. 38990) . Ayrıca Brest Litovsk Antlaşması'ndan sonra bölgeye göç edenlerin sevk ve iâşe gibi işlerinin düzenlenmesiyle ilgili olarak dahiliye nezareti tarafından talimatname yayınlandı³.

¹29.01.1918'de İsveç sefiri Stockholm Cevad Bey'den Hariciye Nezaret-i Celilesine gönderilen telgrafta Rus Milli Komserliği tarafından Ermenilerle ilgili olarak yayınlanan beynamede Ermeni muhacirleriyle ilgili olarak "hem hudud bulunan havalî-i muhtelifeye iltica etmiş olan Ermeni muhacirlerinin mülk-i asilerine tekrar iadeleri" istenmekteydi. (BOA. No: 1236, İmg. 10921; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Yeni Matbaa, Ankara 1950.s.656).

² Bölgeye gayri- müslim halk yerleştirilmeden önce 1876 Erzurum vilayet salnamesine göre Kars sancağının nüfusu yaklaşık 100.000 dolayındaydı. 1878'den sonraki on yıl Müslüman nüfus Anadolu'nun içlerine göç etti. 1897'den sonraki nüfus sayımı sonuçlarına göre toplam nüfus 300.000'e yaklaştı. Bu nüfusun 162.723'ü erkek, 129. 775'i kadın, toplam 292.998'dir. Bölgeye 35.000'in üstünde yeni Hristiyan nüfus yerleşti. Ayrıca bölgeye gelenlerle birlikte Ermeni nüfus 50.000'e çıktı ve Müslüman nüfus % 30'lara düştü. (Arzu Boy, *Tanzimat'tan 2015'e Kars Eğitim Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2016, s.71).

³ Bu talimatname üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım öncesinde işgal edilen yerlerin asayışı ile ilgiliyken ikinci kısımda mültecilerin iade ve sevklerinden bahsedilmekteydi. Üçüncü kısım ise mülteci kabilelerinin sevk ve tertibi hakkındaydı. (BCA. DH. MB. HPS. M. 00033. 00007. 002. 001)

Anadolu'nun iç kısımlarına gidenlerin geri dönüşleri Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yenilmesiyle imzalamak zorunda kaldığı Mondros Mütarekesi'ne kadar devam etti. Mütarekeden sonra ise geri dönüşler duraklama dönemine girdi (Aslan, 2007: 341-357) Bölgeye yapılan Türk göçleri durmasına rağmen bölgeden Anadolu'nun farklı yerlerine yapılan göçler devam etmekteydi. Bunlardan biri de Kars'tan Karadeniz sahillerine doğru yapıldı. Kars ve Sohum civarından iki yüz bin Rum muhacir Bolşeviklik bahanesiyle Memalik-i Osmaniye'nin Karadeniz sahillerine hicret için Venizelos'tan talimat almışlardı⁴. İtilaf devletleri, göç edenlerin daha önce tehcir edilen Rumlar olduğunu iddia etse de bu durum akıllara Trabzon ve çevresinde kurulması planlanan Rum devletine yönelik bir yatırım olduğu düşüncesini getiriyordu (TİTE. K19. G105. B105. 001). Öte yandan Ermeni muhacirler, Türk halkına kötü muamelede bulunduğu için Milli Şura Komutanlıkları muhacirler üzerinde inceleme başlattı. 22 Ocak 1919'da Kağızman'ın Kızıl Karyesi'nden Nebioğlu Timur ve Hindioğlu Aziz, Kağızman muhacirleri üzerinde inceleme yapıldığını ve karyelerinde Ermeni veya Rum olmadığını, bazı muhacirlerin Ermenilerle irtibat kurdukları bilgisini verdiler. Ayrıca askeri bir harekât başlaması durumunda kendilerine yardımcı olacaklarını ifade ettiler (TİTE. K77. G24. B24. 001).

1. Gümrü Antlaşması

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra Ermeniler Elviye-i Selâse başta olmak üzere ülkenin doğusunda yaptıkları mezalimi artırdılar. 1920 sonbahar aylarında Ermeni mezalimi tahammül edilmeyecek seviyeye gelince Ermeniler üzerine askeri bir harekâta başlandı. Türk kuvvetleri 28 Eylül'de saldırıya geçerek 29 Eylül'de Sarıkamış'ı aldı. Bir ay sonra Kars üzerine harekâta başlandı ve 30 Ekim'de şehir Ermeni işgalinden kurtarıldı (Hakimiyet-i Milliye, 1.11.1336. No:71).

3 Kasım'da Gümrü üzerine askeri harekâtın başladığı Genel Kurmay Başkanlığına bildirildi ve 5 Kasım'da Ermeniler Gümrü'nün batısına çekilerek 6 Kasım itibarıyla mütareke teklifi yaptılar.

8 Kasım 1920'de Ermeni Hükûmeti'ne gönderilen sulh şartları kabul edilmedi, 8 Kasım 1920'de Ermeni Hükûmeti'ne verilen nota'da muhacirlerle ilgili olarak şu hüküm yer alıyordu: “*Türkiye, harb-i umumi esnasında kendi arazisinden hicret eylemiş olan Ermenilerin*

⁴ “*Sohum, Kars ve civarında iki yüz bin Rum'un Bolşeviklik bahanesiyle Memâlik-i Osmâniye'nin Karadeniz sahillerine hicretleri için Venizelos tarafından talimat verildiği ve bunların güya evvelce tehcir edilen Rumlar olduğu Düvel-İtilâfiye'ye bildirilerek havali-i mezkûrede yerleştirilmeğe teşebbüs edileceği haber alınmıştır. Pontus Rum Hükûmeti'nin teşkiline matûf olan bu fikrin mevk'-i fiile isali için vuku bulacak ilk teşebbüsün bu yolla bir galeyân-ı millî ile karşılanarak akamete duçar edilmesi esbabının ihzârı ve icâb edenlerin şimdiden nazar-ı dikkatinin celbi rica olunur*”. (TİTE. K19. G10. B10. 001.)

yurtlarına tekrar avdetle yerleşmelerini ve bunların en medeni memleketlerdeki ekalliyetlerin istifade ettikleri hukuktan tamamı ile müstefid olmalarını taahhiit eder". (Karabekir, 1960: 189).

Sulh şartları görüşülürken Osmanlı topraklarına yapılan göçlerle ilgili kararname çıkarıldı. Kararnamenin amacı muhacirlerin beraberinde getirdikleri eşya ve hayvanların durumunu belirlemektir (Takvim-i Vekayi, 12.1.1920. s.9).

Sulh şartlarının kabul edilmemesiyle Ermenistan üzerine tekrar harekâta başlandı (Hakimiyet-i Milliye, 13.09.1920, No:75). 14 -17 Kasım arasında yapılan mücadelelerle Ermeniler iyice yıpratıldı. Ermeniler üzerine yapılan askeri harekâtın bitiminde Ermeni halkı için yayımlanan beyannamede bölgenin kendi vatanları olduğu vurgulanarak bölgeye yerleştirilen Ermeni muhacirleri silah altına çağırıldı (Hakimiyet-i Milliye, 15.11.1920. No:71).

26 Kasım - 2 Aralık tarihleri arasında dört oturum halinde yapılan Gümrü müzakereleri esnasında, Ermeni heyeti, Van, Eleşkirt, Karadeniz'de liman yapmak üzere Viçe, Hopa ve Bardız'ın Ermenistan'a bırakılmasını talep etti. Amaç mülteci durumundaki Ermenilere yerleşecekleri bir vatan temin etmektir. Ayrıca Ermeni heyetinin istekleri gerçekleşirse Ermenilerin ızdırabının giderileceğini, yabancı müdahalelerinin son bulacağını belirtmesi bir nevi tehdit olarak algılanabilirdi. Yabancı desteğinden medet ummaya devam eden Ermeniler, nüfusça az oldukları bir coğrafyayı isteme cüretini gösterirken dış güçlere güveniyordu (Erden, 2015: 93-113). Müzakerelerde Karabekir, bölgede hak ve adaletin gerçekleşmesi için çoğunlukta olan Müslümanların durumunun da dikkate alınmasının şart olduğunu belirtti. Ayrıca Kars vilayetinde 72.967 Ermeni'ye karşılık 145.781 Müslüman'ın yaşadığını ifade eden Karabekir, nüfus çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğunu ifade etti (Erden, 2015: 93-113).

Ermenistan temsilcisi Hatisyan, Türk heyetinin teklif ettiği sınırı kabul ettiklerini, plebisit kabul edildiği için sulh şartlarında mevzubahis olan arazide muhtemelen bir yıl sonra halk oylamasına gidileceğini ancak bölgede karışıklığın devam etmesi ve muhacir olan Ermenilerin korkması nedeniyle Ermeni göçmenlerin yerlerine dönmeyeceklerini söyledi⁵. Konuşmasının akabinde ise kendilerine verilen arazinin azlığından bahsetti. Ermeni göçmenleri için Arpaçay'ın batısında beş kilometrelik bir alanı ve Anı'nın kendilerine verilmesini talep etti. Karabekir, verdiği cevapta Ermenilerin dar bir alana sıkışma meselesinin bölgede plebisit yapılması sonucunda halledileceğini dile getirdi. Hatisyan'ın

⁵ Antlaşmanın 1 Aralık 1920 görüşmelerinde Ermeni heyeti temsilcisi Hatisyan şunları söyledi: "*Gerçi bu hudût Ermeni milletine kâfi mikdarda arazi bırakmıyorsa da dostluğumuz için biz de kabul ediyoruz. Esâsen plebisit kabul edildiği için şerâit-i sulhiye de mevzû bahis olan arâzide ihtimâl ki bir sene sonra rey-i âm yapılır, ahvâlin karışıklığı ve ahâlinin korkması dolayısıyla ahâlî şimdi yerlerine gelemez*". Hatisyan'ın konuşmasında olduğu gibi bir yıl sonra Plebisit yapılmasına karar verildi (TİTE. K28. G194. B194 . 001).

halk oylamasının nerelerde yapılacağını sormasıyla Karabekir, Sürmeli, Kağızman, Kars Oltu, mıntıklarında yapılacağını dile getirdi (TİTE. K28. G194. B194. 001). Hatisyan'ın, halk oylamasını düzenlemek için bir komisyon oluşturulma teklifini Karabekir, kabul etti. Muhacirlere yerlerine yerleşebilmeleri için altı aylık bir süre tanındı. Hatisyan, bu sürenin bir yıla çıkarılmasını istemesi üzerine muhacirler için tanınan müddet altı aydan bir yıla çıkarıldı (Erden, 2015: 93-113).

Kazım Karabekir, Ermeni göçleriyle ilgili şunları ifade etti: “*Bir toplumun göç etmesi bir takım iktisadi sosyal coğrafi nedenlerle meydana gelir. Ermenilerin buldukları yerlerden göç etmesi olayında Türkleri suçlamak insani ve hukuki esaslarla bağdaşmaz. Son olaylar nedeniyle Rusya'ya göç etmiş olan Türkiye Ermenilerine gelince bu hemşeriler tabi oldukları hükümete silah çekmiş ülke içerisinde asayiş bozmuş oldukları için göç etmeleri gerekli görülmüştür. Bunlardan pişman olanların vatanlarına dönmelerine hükümetimiz müsaade edecektir*” (Erden, 2015: 93-113). Burada Karabekir, herhangi bir sebepten dolayı göç etmiş olan Ermenilerden I. Dünya Savaşı ve sonrasında Türk ordusuna ve halkına yönelik silahlı mücadeleye girmeyenlere ve geri döndükten sonra huzursuzluk çıkarmayacaklara geri dönme şansının verildiğini belirtti. Açıkçası Karabekir, Gümrü Antlaşması öncesinde yaşadıkları yerlerden başka yerlere göç eden Ermenilerin sorumluluğunun Ermenilerin kendilerine ait olduğunu dile getirdi. Ayrıca Karabekir'in sözleriyle Paris Sulh Konferansı'nda Ermeni göçlerine yönelik ağır suçlamalara da cevap verildi (Takvim-i Vekayi, 21.07.1920. s.1).

Gümrü müzakereleri meclis görüşmelerine Hariciye vekili Ahmet Muhtar Bey vesilesiyle yansıdı. Mecliste Ahmet Bey, Ermeni heyetinin Batum'dan Rize'ye kadar uzanan arazi talebi karşısında bu coğrafyada bir Ermeni'ye bile rastlanılmadığını belirtti ve hükümet bu duruma razı olsa bile bölgede çoğunluğu oluşturan Türk Müslüman halkın bu durumu kabul etmeyeceğini izah etti (TBMM GCZ, 20.12.1920. s.246).

Gümrü Antlaşması öncesinde Kars'tan Batum'a Ermeni ve Gürcü göçleri yapılmaktaydı. Bu göçler büyük ihtimal bölgedeki havanın aleyhlerine dönmeye başlamasından kaynaklı yapılan göçlerdir (TİTE. K2. 4673. B733. 001).

Müzakerelerden sonra 3 Aralık'ta Gümrü Antlaşması imzalandı⁶. Gümrü Antlaşması'nın üçüncü maddesinde Ermenilerin bölgeye geri dönüşleri kabul edildi, antlaşmanın onaylanmasını takiben üç yıl içinde plebisit yapılmasına karar verildi. Bu üç yıl boyunca bölgeye yerleşmek isteyen göçmenlerin istekleri kabul edilecekti (Hakimiyet-i Milliye, 8.12.1920. No: 73). Türkiye

⁶ Türkiye Hükümeti tarafından: Şark cephesi kumandanı Ferik Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamid Bey, Erzurum Valisi Süleyman Necati Bey. Ermenistan Cumhuriyeti tarafından: Sâbık Başvekil Mösyö Aleksander Hatisyan Mâliye Nazır-ı sâbıkı Mösyö Avram Külhandanyan Dahiliye Nâzırı Mu'âvini Mösyö İstapan Gorganyan arasında imzalandı (TİTE. K31.G50. B5.0001; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.188; Doğu Dergisi, 11.1940 , Sayı: 8(49).

ile Sovyet Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması'nda plebisitle ilgili bir madde olmadığı gibi bölgesel antlaşma niteliğindeki Kars Antlaşması'nda plebisite yer verilmedi (TİTE. K31. G50. B5. 0001; Okur, 2011: 73-90). Öte yandan Türk Hükümeti'nin plebisiti kabul etmesi, bölgedeki Türk çoğunluğundan emin olduğunun ve ABD Başkanı Wilson prensiplerinden “self determinasyon” ilkesine uyduğunun birebir kanıtıdır. Altıncı maddede antlaşmanın tasdik tarihinden itibaren altı ay olmak üzere tayin edilen süreçte yurtlarına geri dönmeyenler, maddede belirtilen haklardan yararlanmayacaklardı (Hakimiyet-i Milliye, 8.11.1920. No: 73) Yedinci maddede Ermeni göçmenlere yaşadıkları yerlere geri dönme hakkı verildi⁷. Maddede, yaşanan savaşlar süresince toplu katliamlara katılmayanlar ve karşı tarafa silah doğrultmayanlara yurtlarına geri dönme izni verildi. Ermenilere verilen süre içerisinde geri dönmemeleri durumunda verilen haklardan mahrum olacakları ifade edildi. Ayrıca yurtlarına geri dönecekler en medeni memleketlerdeki azınlıkların yararlandıkları imtiyazlardan yararlanabileceklerdi (Hakimiyet-i Milliye, 8.11.1920. No:73). Gümrü Antlaşması'nın on birinci maddesinde ise Ermenistan Cumhuriyeti'nin toprakları üzerinde yaşayan Müslümanların haklarının korunmasıyla ilgili hükümler konuldu⁸.

Gümrü Antlaşması sonrasında bölgeye çok sayıda muhacir geldi. Mondros Mütarekesi'nden sonra Ermeni zulmünden dolayı bölgeden civar yerlere kaçanlar geri dönmeye başladılar. Ayrıca Elviye-i Selâse, savaşta kazanılan arazinin sınırını teşkil ettiği için göç edenler çoğunlukla buraya yerleşti (Aslan, 2007: 341-357).

Ermeni muhacirlerinin Türk hudutlarına kabulüyle ilgili İngilizler zaman zaman aracı olmaktaydı. Erzurum' da bulunan İngiliz mümessili, Bolşeviklerin Kafkasya'yı istilalarında Ermenileri öldürdüklerini ve bu nedenle Ermeni muhacirlerinin hudut dahiline kabul edilmesini istedi. Kazım Karabekir'in verdiği cevap Ermenilerin her türlü kötülüğü yaparken hudut dahiline alınmasının doğru olmayacağı şeklinde oldu⁹.

⁷ “Altıncı maddede zikr edilen muhâcirinden işbu muâhedenâmenin tasdik ve teatîsi târihinden itibâren bir sene olmak üzere tayin edilen müddet zarfında yurdlarına avdet etmeyenler mâdde-i mezbûrenin bahş ettiği müsâ'adâtdan istifâde edemeyecekleri gibi bunların hukûk-ı tasarrufiyyeye âid iddiaları da mesmû olmayacaktır”. (TİTE. K31. G50. B5. 0001).

⁸ Gümrü Antlaşması üçüncü madde: “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, ikinci maddede sözü geçen sınır ile Osmanlı sınırı arasında bulunup işbu antlaşma uyarınca Türkiye'de kalacak olan ve üzerine Türkiye'nin tarihsel, etnik ve hukuksal ilişkisi inkar edilemez toprakların hukuksal durumu konusunda, Ermenistan Cumhuriyeti istediği takdirde, asıl halkının tümüyle geri dönmelerinin gerçekleşebilmesi için, antlaşmanın onaylanmasından sonra üç yıl geçince plebisite başvurmayı kabul eder. Bir alt komisyon bunun biçimini belirleyecektir. On birinci madde: Ermenistan Cumhuriyetinin toprakları üzerinde yaşayan Müslüman halkın haklarını korumak ve onların dinsel ve kültürel özellikleri içinde gelişmelerini sağlamak için, toplumsal biçimde örgütlenmelerini, müftülerin doğrudan doğruya Müslüman toplumunca seçilmesini ve yerel müftülerin seçecekleri baş müftü'nün memurluk görevinin Türkiye Büyük Millet Meclisi Şeriye Vekaletince onaylanmasını kabul ederek yükümlenir”. (İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945), C.1, TTK, Ankara, 2000, s.18).

⁹ “Erzurum'daki İngiliz mümessili kaymakam ..... Bolşeviklerin Kafkasya'yı istilalarında Ermenileri mahv ve ifşâ edecekleri muhakkak olduğu cihetle Ermenilerin veya bunlar içerisindeki Osmanlı Ermeni muhâcirlerinin hududumuz dahiline kabul edilmesi muvâfik olacağını mülâkat ettiği zevata söyleyerek bu babdaki fikir ve mütâlaada buldukları istihrâc etmiştir. Bu sûretle efkâr-ı umümiyeyi yoklamaktadır. Ermenilerin Adana, Maraş ve Urfa ve civârında islamlara karşı her türlü mezâlim ve fecâyi 'i devâm ederken ve el-yevm Ermeni idâresi altında bulunan İslamların da marûz kaldıkları şenâatler ve katliamlar dolayısıyla feryâd u figânları âsumâna yükselirken Ermenilerden bir ferdin bile her ne sûretle olursa olsun hududumuz

2. Moskova Antlaşması

Gümrü Antlaşması, Sovyet idaresi tarafından tanınmamasına rağmen Türk Hükûmeti adına büyük bir zaferd. Rusya, bu antlaşma ile Türk Hükûmetini tanımadı ama siyasi bir yalnızlık içerisinde bulunduğundan Ankara'dan da vazgeçemedi. Türk Hükûmeti Anadolu'nun menfaati adına bu ilişkiyi arttırma görevini üstlenerek Moskova ile irtibatı sağlamaya çalıştı. Rusya ile ilişkileri geliştirmek, resmi ve şahsiyetli kimselerle müzakerelerin yapılması ve mümkün olan şartlarla anlaşmaya varılması için Moskova'ya bir heyet gönderilmesi kararlaştırıldı, 11 Mayıs 1920'de Ankara'dan hareket eden heyet 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya vardı (Cebesoy,1982: 90).

13 Ağustos 1920'de Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk heyeti ve Çiçerin arasında Sovyet Hariciye Komiserliği'nde yapılan görüşmeler uzun sürdü. Türk murahhas heyeti, görüşmeler esnasında Ermeni muhacir ve mültecilerinin yerlerine dönmeleri konusunda eskiden olduğu gibi Anadolu'da yaşayabileceklerini, yerlerine geri dönebileceklerini fakat Ermenistan'a arazi verilmesinin asla mümkün olmadığını dile getirdi (Cebesoy,1982: 90).

Bekir Sami Bey'in Moskova'da bulunduğu esnada 22 Ağustos 1920'de Ankara'dan gelen protestonamede Ermeni muhacirlerine Anadolu'da bir devlet kurulmasını ön gören San Remo Antlaşması'nın uygulanmaması gerektiği bildirildi¹⁰. Protestonamede Rusya'ya bu konuda duyulan güvenden bahsedildi ve Ankara, San Remo'da alınan kararlara Rusya'nın kesinlikle karşı çıkacağını düşünürken birkaç gün sonra yapılan Bekir Sami ve Çiçerin görüşmesi bunun aksini ortaya koyuyordu.

28 Ağustos 1920'de Bekir Sami Bey ile Çiçerin görüşmesinde Çiçerin'in Ermeniler için Van ve Bitlis civarında bir arazi istemesi üzerine görüşmeler yarıda kesildi, Bekir Sami Bey, Ankara'dan bir talimat almadan görüşmelere devam edemeyeceğini söyledi. Bekir Sami Bey, bu esnada beraberinde bulunan Yusuf Kemal Tengirşek ile görüşmeleri içeren raporu 30 Ağustos 1920'de Ankara'ya gönderdi. Raporda Çiçerin'in kendisine Rusya'da bulunan Müslümanların göç durumu ile Milli Şark İşleri Dairesi'nin alakadar olduğunu, konuyla ilgili kararlarını üç dört gün içinde kendilerine bildireceklerini dile getirdi (Tengirşek, 1981: 160; Cebesoy, 1982: 105). Raporun devamında Çiçerin'in Türkiye'ye yardımlarının Van ve Bitlis'in Ermenilere verilmesine bağlı olduğunu, Ermenistan'a terk edilecek yerlerde bir muhaceret yapılabileceğini söylediği belirtildi. Bunun üzerine Bekir Sami Bey, yardımların

dahiline alınmasına bu mıntika efkâr-ı umûmiyesinin katiyyen müsâid olmadığını arz eylerim". (TİTE. K317. G17. B17. 001).

¹⁰ 24 Nisan 1920'de imzalanan San Remo Antlaşmasına göre Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulacaktı (TİTE. K324. G16. 001; Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, Der Yayınları, İstanbul, 2010, s.619).

Ermenilere toprak verilmesine bağlı olduğuyula ilgili bilgilerinin olmadığını, Yunanlılar ve Ermenilere yer vermemek için uzun süredir mücadele ettiklerini ve Rusya'nın onlarla aynı kanaatte olmasının üzücü olduğunu ifade ettikten sonra şunları dile getirdi: *“İtilaf devletlerinin Sivas ve Trabzon'a kadar büyük bir Ermenistan vücuda getirmek istediklerini kendilerinin ise nüfusları mütenasip küçük bir yerin Ermenistan'a terki Erzurum vilayetini de tahtı tehlikeye koyar. Arada Beyazıt livası var deyince iki yer arasında ince bir koridor yaparız. Dedi. Bu koridorun bizi iki kısma ayıracağını ve bunun ise menafî müstakbele ve iktisadiyemizi ihlal edeceğinden kabil olmadığına ısrar ve nihayet yapabileceğimiz Ermeni muhacirin ve mültecilerini evvelce meskûn oldukları yerlere avdetlerini ancak aslen Osmanlı olmayan hiçbir Ermeni'nin kabul edilmeyeceği gibi her Ermeni'nin surf evvelce meskun olduğu yere kabul edilebileceğini ve bunda en hüür memleketlerin ekalliyet hakkında kabul ettikleri muameleyi haklarında tatbik edeceğimizi beyan ettim”* (Cebesoy, 1982: 108).

Ayrıca raporda Çiçerin'in Van ve Muş'un sadece Ermenilerden oluşması gerektiğini söylediği ve Bekir Sami Bey'in şu şekilde cevap verdiği belirtiliyordu: *“Erivan Hükümeti ile iltisakı olmayan ve İslam ahali nüfus adedine göre ekalli kalil olan birkaç bin Ermeni'nin Van ve Bitlis vilayetleri dahilinde müstakil bir hükümet şeklinde yaşamaları mümkün değildir. Birçok mahzurları da vardır. Bu prensip kabul edildiği takdirde Türkiye'nin her vilayetinde bir küçük Ermenistan teşkili gibi gayri mantıki bir netice husule gelir”*(Cebesoy, 1982: 108). Yusuf Kemal Bey, rapor ile Türk ve Rus murahhasları arasında yapılan görüşmelerin parafe edilen halini Türkiye'ye ulaştırdı ve 18 Eylül 1920'de bir telgrafla Türkiye Büyük Millet Meclisine gönderdi. Parafe edilen metindeki dördüncü maddede taraf memleketlerde bulunan sakinlerin oturdukları memleket kanunlarına göre muamele görecekları belirtilmekteydi. Beşinci maddede taraflardan her biri sınırları içindeki karşı taraf halkına itina göstereceği belirtildi (Cebesoy, 1982: 108). Bu maddeler dışında Türkiye'ye hicret edenler meselesi de görüşülecek olmasına rağmen Rus murahhasının Moskova'dan ayrılması üzerine bu konu gündeme getirilemedi.

Bekir Sami Bey'e Ankara'dan gelen talimatta; Ermenilerin bahsi geçen vilayetlerde hiçbir zaman çoğunluk olmadıkları bu nedenle arazi verilemeyeceği buna karşılık, Türkiye'den hicret eden Osmanlı Ermenilerinin yaşadıkları yerlere geri dönmelerine müsaade edileceği ve bu suretle gelecek ahaliye ülkenin diğer kısımlarındaki azınlıklara temin edilen hukukun aynen tanınacağı, bu hususların kabul edilmesi şartıyla anlaşmanın imza edileceği bildirildi (Cebesoy, 1982: 106; Gürün, 1931: 38).

Moskova müzakerelerinin devam ettiği süreçte Çiçerin'in Mustafa Kemal Paşa'ya cevap niteliğinde yazdığı mektupta; Türk Hükümeti'nin politikalarından bilgileri olduğunu ve

bu prensipler içinde Türkiye'nin; Ermenistan'da, Kürdistan'da, Lazistan'da, Batum arazisinde Doğu Trakya'da ve Türklerle Arapların bir arada yaşadıkları bütün topraklarda, halkın kendi mukadderatına kendisinin hakim olması gerektiğini ifade ettikten sonra Sovyet Hükümeti'nin bu bölgelerde yapılacak serbest referandumu desteklediğini ekledi (Gürün, 1931: 52). Yine bu prensipler içerisinde Çiçerin, Türk hükümetine ait arazide azınlık teşkil eden unsurlar içinde, Avrupa'nın en hür memleketlerinde azınlıklar için tanınan bütün hakların tanınacağını da ekledi. Misak-ı Milli kararları içerisinde bulunan bu prensiplerin nereden öğrenildiği tam olarak anlaşılmadı. Mustafa Kemal'in cevabında özetle; batılı devletlerle bu prensipler için mücadele edildiğinden bahsettikten sonra Mondros Mütarekesi'nden sonra elden çıkan arazinin tahrip edildiği ahalinin katledildiği, emperyalist usullerle yapay çoğunluklar oluşturmalarından rahatsızlık duyulduğu dile getirildi (Gürün, 1931: 52). Ayrıca cevapta bölgedeki Ermeni zulmünden dolayı askeri bir harekâta giriştiklerini Çiçerin'in gelen mektubundan sonra harekâtın ertelendiğini dile getirdi. Çünkü Ermeniler üzerine yapılacak olan askeri harekâtın Rusya ile olan ilişkileri etkilemesinden çekinilmekteydi.

2.1. Moskova Antlaşması'nın İmzalanması

11 Mayıs 1920'de Bekir Sami Bey'in başında bulunduğu Türk heyetinin Ankara'dan ayrılmasından antlaşmanın imzalandığı tarihe kadar iki taraf arasındaki irtibat devam etti. Rusya'ya giden birinci heyetin uzlaşma sağlayamaması üzerine ikinci heyet Moskova'ya hareket etti. Heyette Ekonomi Bakanı Yusuf Kemal Tengirşek, Milli Eğitim Bakanı Rıza Nur ve TBMM Hükümeti büyükelçisi Ali Fuat Paşa bulunmaktaydı (Soysal, 2000: 33). Heyetin yol üzerinde Kars'ta ikamet ettiği esnada Rusya'nın Ankara temsilcisi Medivani'nin Türk heyetiyle yaptığı görüşmede Ermenilere Türk arazisi verilmesi meselesinin bir su-i tefehhümden¹¹ ibaret olduğunu ve Çiçerin'in Bekir Sami Bey ile olan konuşmasının eski olduğunu vurguladı (Tansel, 1991: 69)

Türk heyeti 18 Şubat 1921'de Moskova'ya vardı (TİTE. K323. G10. B10; Tengirşek, 1981:203). Moskova'ya geldikten sonra hazırlıklar bütün hızıyla devam etti. Mart ayının dokuzuncu günü Türk heyeti ile Rus heyeti bazı konuları görüştü ve antlaşmanın maddeleri belirgin hale getirildi. Batum'a muhtariyet verilmesi, Müslümanların dini, harsi ve arazi tasarruf haklarının korunması şartıyla Gürcistan'a bırakılması konularında anlaşıldı. Görüşme esnasında Rusya'daki Müslümanların Türkiye'ye hicretlerine müsaade edilmesi ve Müslüman memleketlerde halkın rencide edilmemesi ile ilgili konular Rus Hükümeti'nin bir

¹¹ Fena, yanlış anlaşılma, (Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedi*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2002, 960).

beyannamesiyle dünyaya duyurulmak istenmesine rağmen Türk heyetinin isteği tam olarak yanıtını bulamadı (Tengirşek, 1981: 186; Gürün, 1931: 213).

Devletlerarasındaki ilişkiler neredeyse birebir meclise yansımaktaydı. 21 Şubat 1921'de Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Gürcü heyetiyle olan görüşmelerden bahsetti. Konuşmasında Türk ordusunun bu bölgeyi vaktiyle topraklarına kattıktan sonra cihana güvenilir olduğunu göstermek adına plebisit yapıldığını, plebisit sonucunda anavatana katılım sağlandığını dile getirdi. Ardından Gürcü heyetinin Batum'un kendilerinde kalması durumunda kesinlikle Batum'da bulunan Müslümanların hukuku diniye, harsiye ve içtimaiyelerinin tamamen mahfuz kalacağını, Müslümanların Hristiyan ve Gürcülerin sahip oldukları hukukun tamamına sahip olacağını ifade ettiklerini izah etti. O günkü görüşmeler sonucunda Batum'dan vazgeçilemeyeceğine karar verildi (TBMM GCZ. C.3, 21.02.1337,s.457). Mecliste Batum'dan vazgeçilemeyeceğine karar verilmesine rağmen olayların gidişatıyla durum değişti.

23 Şubat 1921'de Hariciye Vekili Muhtar Bey, Gürcistan heyetiyle yaptığı görüşmelerde Rus istatistiklerine göre bölgedeki nüfusun çoğunu Türklerin oluşturduğunu ifade etti. Rus İstatistiklerine göre: 700.000 Müslüman, 300.000 Ermeni, 200.000 Rus, 30.000 Rum, 15.000 Gürcü bulunmaktaydı (TİTE. K323. G10. B10). Türk çoğunluğu Rus kaynaklarında bile kendini bariz bir şekilde göstermekteydi.

Moskova'da yaşanan hazırlık ve görüşmelerin ardından 16 Mart 1920'de Moskova Antlaşması yapıldı. Antlaşma 21 Temmuz 1921'de mecliste yapılan görüşmeler sonucunda kabul edildi (TBMM CZ, 21.07.1921, C.1 S.325). Moskova Antlaşması'nın birinci maddesinde Türkiye tabirinden Misak-ı Milli ile çizilen sınırlar anlaşılmaktadır. Belirtilen sınır Türkiye'nin Sarp Köyü'nden başlayıp Kars ve Ardahan sancaklarını içine almaktadır. Batum sınır dışında kaldığı için, antlaşmadaki bu madde, Batum'daki Türk halkının yoğun şekilde göç etmeye başlamasına neden oldu.

Moskova Antlaşması'nın ikinci maddesinde Batum konusuna açıklık getirilerek Batum bazı koşullarla Gürcistan'a bırakıldı. Bu koşullar içerisinde Batum'da bulunan her topluluğun kültürel ve dinsel isteklerine uygun davranılması istendi¹² (Hakimiyet-i Milliye,

¹² Moskova Antlaşmasının ikinci maddesi: "Türkiye, işbu antlaşmanın birinci maddesinde gösterilen sınırın kuzeyinde Batum livasına ilişkin topraklar ile Batum kenti limanı üzerindeki egemenlik hakkını, şu koşullarla, Gürcistan'a bırakmağa razı olur: Birincisi: İşbu maddede belirtilen yerler halkının, her topluluğun kültürel ve dinsel haklarını sağlayacak ve bu halkın yukarıda sözü geçen yerlerde isteklerine uygun bir tarım toprakları rejimi kurma olanağına sahip olacak biçimde geniş bir yönetsel özerkliğe kavuşması:

İkincisi: Batum limanı üzerinden Türkiye'ye giden yada oradan gelen ticaret malları ve tüm nesnelere gümrük vergisine bağlı tutulmayarak ve hiçbir engelle karşılaşmayarak, her türlü vergi ve ücretten başışık biçimde, serbest transit hakkı ile birlikte Türkiye'nin özel harcamalardan ayırık olarak Batum Limanından yararlanmasının sağlanması". (Hakimiyet-i Milliye, 25 Mart 1921, No:146; İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945), s.18; Dr. Rıza NUR, Moskova Sakarya Hatıraları, Boğaziçi Yayınlar, İstanbul, 1983 s.347).

25.03.1921, No:146; Soysal, 2000: 18; Nur; 1983: 347). Ayrıca Moskova Antlaşması'nın onuncu maddesinde taraflar yerleştikleri ülke yasalarından doğan hak ve görevlere uygun biçimde işlem görecektir ancak ulusal savunmayla ilgili yasalara uymaları istenmeyecekti. On birinci maddede iki ülkeden her biri öteki ülke topraklarında oturan uyrukları için en çok gözetilen ulus işlemi uygulanmasına izin verildi. On birinci maddenin ikinci fıkrasına göre; Rusya'nın müttefik tanıdığı şuralar cumhuriyetleri tebaasının Rusya'da gördükleri özel muameleyi Türk tebaaya uygulanması beklenmemelidir. Çünkü Rus kanunlarına göre bu cumhuriyetlerin tebaası Rusya'da buldukları müddetçe Rusların sahip oldukları haklara sahip olacaktı. Bu kaideye bağlı olarak Türk Hükümeti de bazı devletlerin ayrıcalıklı olmalarını istedi. Kısacası on birinci maddeyle şura cumhuriyetleri Rusya için ne ifade ediyorsa, Türkiye için Müslüman devletlerin aynı statüde olduğu Rusya'ya kabul ettirildi (Tengirşek, 1981: 186; Gürün, 1931: 226). On birinci madde meclisin gündemine yansıdı ve Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, görüşmeler esnasında on birinci maddenin karışık olduğunu dile getirerek maddeye açıklık kazandırdı. Yusuf Kemal şu şekilde açıklama yaptı. Türkiye'de bulunan Rus tebaası, mazharı millet muamelesi görecektir Rusya'da bulunan Türkiye tebaası ise orada mazharı millet muamelesi görecektir şeklinde konuştuktan sonra Türkiye, Belçika ile anlaşma yaptıktan sonra Belçika tebaasına nasıl özel muamele ettiyse Rusya, bu hakkı kendi tebaası için isteyebilecekti. Aynı şekilde Rusya, İngiltere ile anlaşma yaptıysa İngiliz tebaasına ayrıcalıklı davrandıysa Türkiye talepte bulunma hakkına sahip olacaktı. Fakat Rusya'daki Sovyet idaresi altında bulunan Azerbaycan gibi cumhuriyetlerin halkı Rusya'nın Kanun-i Esasisi gereğince Rus tebaasının sahip olduğu haklara sahip olacaktır ve Türkiye bu durumun kendisi için uygulanmasını istemeyecektir. Öte yandan Rusya'da Türkiye'nin özel hukuk tanıdığı devletlere bakarak Rus tebaasına aynı hakların tanınmasını istemeyecektir (TBMM CZ, 21. 07. 1921, C.1,s.329).

On ikinci maddeye göre, 1918'den önce Rusya'ya bağlı iken Türkiye'nin egemenlik hakkı olduğu topraklar halkından her isteyen, Türkiye'yi özgürce terk edebilecek ve eşyasını mallarını paralarını götürebilecekti. Batum bu madde kapsamında değerlendirildi¹³. Bu madde

¹³ Moskova Antlaşmasının onuncu maddesi: “Bağıtlı taraflardan birinin öteki taraf topraklarında oturan uyrukları yerleşmiş oldukları ülke yasalarından doğan hak ve görevlere uygun biçimde işlem görmeye birlikte, ulusal savunmaya ilişkin yasalardan bağımsız tutulup onlara uymaları istenilmeyecektir. Aile ve veraset hakları ile ehliyetle ilişkin işlerde de tarafların uyrukları işbu madde hükümlerinin dışında kalacaklardır. Bu konular özel anlaşma yapılarak çözümlenecektir. On birinci madde: bağıtlı taraflar her iki ülkeden birinin öteki ülke topraklarında oturan uyrukları için en çok gözetilen ulus işlemi uygulanmasına izin verirler. İşbu madde hükümleri Türkiye'nin müttefikleri bulunan Müslüman devletlerinin uyrukları ile Rusya'nın müttefikleri olan Sovyet Cumhuriyetleri uyruklarına ilişkin haklarda uygulanmaz. on ikinci maddesi: “1918 yılından önce Rusya'ya bağlı iken, üzerinde Türkiye'nin egemenlik hakkı olduğu Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükümeti'nce işbu antlaşma ile kabul olunan topraklar halkından her isteyen Türkiye'yi özgürce terk edebilecek ve eşyasını, mallarını ve paralarını birlikte götürebileceklerdir. İşbu antlaşma ile Türkiye tarafından egemenlik hakkı Gürcistan'a terk edilen Batum arazisi halkından her kimse de özdeş hakka sahiptir”.(Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, s.27.

ile birlikte ahaliye istediği yerde yaşama imkânı verilmesinin yanı sıra Türk Hükümeti üç sancaktaki hakimiyet hakkını kabul ettirdi. Yine bu madde Brest Litovsk Antlaşması'nı Rusya'nın kabul etmek istememesi üzerine Türk Hükümeti'nin antlaşmayı geçerli kılma çabasının bir sonucudur.

Antlaşmadan sonraki süreçte Müslüman muhacirler için “Muavenet Komisyonları” kuruldu. Bu komisyon muhacirlerin ve mültecilerin iskan, iaşe ve sevkleriyle ilgilendi (Takvim-i Vekayi, 11.06.1921, s.9). Batum'dan Türkiye'ye geldikten sonra memleketlerine dönmek isteyenler, muhacirin müdüriyetine müracaat ettikten sonra tüm tedbirler alınarak yerlerine sevk edildiler (BCA. 272. 0. 0. 11/15. 60. 13). Moskova Antlaşması sonucunda halk serbest bir şekilde istediği bölgeye göç etme hakkını elde etti ve halka özgürlük hakkı tanındı (Kurban, 2014: 143-157). Moskova Antlaşması gereğince Türkiye'ye dönmek isteyenler oldu ve bunların durumunu incelemek üzere heyetler ilgili yerlere gönderildi. Heyetler gittikleri yerlerde muhacirlerin durumunu inceledi ve o yönde tedbirler aldı (Aslan, 2007: 341-357). 25 Haziran 1921'de muhacirin sevkleri için kendilerine yüz elli bin lira verilmesiyle ilgili kanun çıkarıldı (TBMM CZ, 25.06. 1921, s.39).

3. Kars Antlaşması

Kars Antlaşması'nın nerede yapılacağı tartışma konusu oldu ve meclise yansıyan uzun tartışmaların ardından Kars'ta yapılmasına karar verildi (TBMM CZ, 13.09. 1921, C.2, s.229). Konferansa Türk heyeti adına Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir, Rus Heyeti adına Ganetzky, Azerbaycan heyeti adına Behbud Şahtahtinski, Gürcistan heyeti adına İlyava, Ermeni heyeti katıldı (Karabekir, 1960: 282).

26 Eylül'de başlayan 10 Ekim'de tamamlanan konferans esnasında Maravyan, Türk heyetine, Türk halkı dışındaki tebaaya kültürel ve dini gelişimini koruyan haklar verilsin şeklinde bir talepte bulunuldu. Talep, Türkiye'nin iç işlerine müdahale olarak algılandığı için reddedildi.

Konferans esnasında Kazım Karabekir, Acara Müslümanlarıyla ilgili olarak şunları teklif etti: *“Herkesin bir oyu olmalıdır. Yabancılar oya iştirak etmemelidir. Yabancı demek umumi harp başladıktan sonra Acara'ya gelenler demektir. Hariciye ve Harbiye komiserlerini Gürcistan tayin ederse hükümetin diğer üyelerini acara Milli Meclisi tayin eder. Dil: Resmi dil Türkçe ve gürcüce olmak şartıyla öğretim her cemaatin isteğine göre serbesttir. İslam halkının şer'i ve dini işlerinde serbest ve özerk olmaları ve ihtiyaç halinde Şer'iyeye vekaletimizle münasebette bulunabilmeleri hakkının da teslim edilmesine çalışılmalı”* (Karabekir, 1960: 282).

Bu teklifler Acara'daki Müslüman halkın rahat ve huzuru için ve bunun yanı sıra Gürcistan Hükümeti ile ilişkilerin arttırılması maksadıyla yapıldı. Kazım Karabekir, konuşmasının devamında Batum'da bulunan diğer devlet tebaalarına baskı yapılmadığını ve fazla vergi alınmamasına rağmen Acara halkına fazla yüklenildiği üzerinde durdu. Gürcü delegesi İlyava ise konuşmasında; Moskova Antlaşması'nın kendisine siyasi bir mecburiyet yüklediğini göz önüne alarak Acara Cumhuriyeti'nin durumuyla ilgili bir emirname çıkarıldığını, Acara'da maarif, ziraat, mezhepler komiserliklerinin tamamen özerk olduğunu belirttikten sonra Gürcistan Hükümeti'nin komiserliklere zorluk çıkarmayacağını aksine yardımda bulunacağını ifade etti (Karabekir, 1960: 289; Yerasimos, 1979: 339).

Kars Konferansı esnasında kimi zaman sürtüşmeler yaşandı. Bunlardan biri 10 Ekim'de Kazım Karabekir'in Türk köylülerinden isteyenlerin gelmesine karşılık Malakan Köylülerin gönderileceğini söylemesi üzerine çıktı. Ganetzky, bu bir hakarettir şeklinde cevap verdi, Karabekir; *“Anı meselesinde sizde uzun müzakerelere rağmen delegelerimizin dediklerini kabul etmediniz, sözünüzü geri alın”* dedi ve konu kapandı (Karabekir, 1960: 289). Malakan konusu, Kars Antlaşması'ndan sonra da Rus Dışişleri Halk Komseri Çiçeri'nin ve Türkiye'nin Büyükelçisi Ali Fuat Paşa arasındaki yazışmalara da yansdı (Yerasimos, 1979: 373). 13 Haziran 1921'de Çiçerin Ali Fuat Paşa'ya yazdığı notada Türkiye'ye iade edilen topraklardaki halka kolaylık sağlanmasını istedi. Hatta iki ülke arasında ilişkilerin bozulması ile Rusya'daki Türklerin iadesi bir süre durduruldu (Yerasimos, 1979: 434). Sovyetlerin 1921 Ağustos'unda olağanüstü yetkili olarak atadıkları Frunze'nin Mustafa Kemal ile 25 Aralık 1921'de yaptığı görüşmelerde soruna çözüm getirilmeye çalışıldı. Görüşmelerde Malakanların göç etmeleri için Kars Antlaşması'nda belirlenen sürenin kısa olduğu dile getirildi ve sürenin en azından tarladaki mahsullerini toplayabilecekleri zamana kadar uzatılması istendi (Aslan, 2002: 41). Malakanların göçleri belli bir süreden sonra hız kazandı. Kars ve çevresinde yaşayan Malakanlar, antlaşmadan sonra Rusya'ya göç etmelerine rağmen günümüzde az da olsa Kars ve çevresinde yaşamaya devam etmektedirler.

13 Ekim 1921 tarihinde Kars Antlaşması imzalandı (BCA.30.18.1.1.4.45.14; Karabekir, 1960: 299). İmzalanan Kars Antlaşmasından sonra muhacirlerin muaf oldukları maktu vergiyi ödememeleri ile ilgili olarak mecliste görüşmeler yapıldı.

1 Aralık 1921'de Kars Mebusu Cavit Bey ve arkadaşları tarafından şark hudutları haricindeki yerlerden Türkiye'ye hicret eden muhacirlerin muaf oldukları maktu vergiyi ödememeleri için verilen tahrir şu şekildeydi: *“Kars Konferansı ile belirlenen şark hudutları haricinde kalan İslam ahaliden pek çokları Elviye-i Selase'ye ve Iğdır Sürmeli kazalarına hicret etmektedirler. Bunlara hükümet mülteci namına vermekte olduğundan maktu vergi*

kanunundaki muhacirin muafiyetinden istifade ettirilmiyor. Kanundaki muhacirin tabiri umumisine bu gibiler esasen dahil olduğundan bu hususun Meclisi Alinin bir kararıyla müstacelen Heyeti Vekile 'ye tebliğini arz eyleriz". (TBMM ZC, Cilt: 14. 1.12.1337. s.419).

Kars milletvekili Cavit Bey, muhacirlerin maktu vergisinden muaf olmasıyla ilgili olarak verdikleri tahrir hakkında şunları söyledi: *"Elviye-i Selâse'deki aşar, emlak, arazi ve musakkafat vergilerine mukabil maktu vergi alınsın diye bir kanun kabul buyurmuştunuz. Onda muhacirin maktu vergi alınsın diye bir kanun buyurmuştunuz. Onda, muhacirin maktu vergiden muaf idi. Bu tahrirde mevzubahis olan kimseler bu sefer konferansta tahdid edilen kati hududun haricinde kalmış kimselerdir. Bunlar memleketlerine geliyorlar. Esasen yerleri yurtları da yok. Bunların tercihan muafiyeti iktiza ederken orada bir yanlışlıkla bunlara mülteci namı verilmiş ve mülteci olunca muhacirinin muafiyet kararından mahrum kalmışlar, ellerinde arazisi yok, yeri yok, yurdu yok, bir köye yerleştirmişler. Maktu vergi istiyorlar, eğer aynı muafiyetten müstefittirler diye bir karar lütfedilirse hallohunur efendim (TBMM ZC, C.14. 1.12.1337. s.419).* Sıhhiye vekili Refik Bey, konuyla ilgili olarak tahrir katıldığını, Elviye-i Selâse'nin hududu haricinde kalan yerlerden muhacir geldiğini, bunların mülteci değil muhacir olarak muamele görmesiyle sorunun halledilebileceğini beyan ettikten sonra tahrir vekiller heyetine sunuldu ve kabul edildi (TBMM ZC. Cilt: 14. 1.12.1337. s.419).

Kars Antlaşması'nın altıncı maddesinde Moskova Antlaşması'nda olduğu gibi Batum'da bulunan Türk halkının hakları gözetilerek bazı koşullarla Gürcistan'a bırakıldı. Sekizinci maddede Türkiye ile Gürcistan arasındaki sınır bölgesinde bulunan halka hayvanlarını sınırdan geçirerek otlaklardan yararlanma hakkı tanındı¹⁴. Bu madde ile bölge halkını, sınır bölgesi halkı olmanın getirdiği sosyal ve ekonomik sıkıntılardan korunmaya çalışıldı. Kars Antlaşması'nın on üçüncü maddesi Moskova Antlaşması'nın on ikinci maddesi gibidir. Kars Antlaşması'ndan sonra mülteci ve muhacirlerin durumu unutulmadı. Sıcağı sıcağına maddeleri teyit etmek ve elden çıkan Batum'daki Müslümanların durumunu görüşmek üzere Tiflis'e bir heyet gönderildi. Heyet gönderilmesinin maksadı halkın refah ve huzur içinde yaşamasını sağlamaktı (BCA. 030. 18. 01. 01. 3. 34. 7). 23 Kasım 1921'de ise Türkiye'ye yerleşenlere aradan beş yıl geçtikten sonra vatandaşlık hakkı verilmesine karar verildi (BCA. 30. 18. 01. 01. 4. 37. 15).

Ayrıca Kars Antlaşması'nın on dördüncü maddesinde antlaşmadan sonraki altı ay içinde 1918 ve 1920 savaşları mültecileri konusunda özel bir anlaşma yapılacağı belirlendi.

¹⁴Kars Antlaşması'nın sekizinci maddesi: *"Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti Hükümeti arasındaki sınır bölgesi halklarının sınırın öte tarafında bulunan kışlık ve yazlık otlaklarından yararlanma zorunluluğu göz önünde tutarak, söz konusu halkların hayvanlarını sınırdan geçirmek ve alışıldığı üzere otlaklardan yararlanma hakkını vermeği kabul ederler. Sınırdan geçiş sırasında uygulanacak gümrük işlemleri ile polis, sağlık vb. önlemleri Karma bir komisyonca belirlenecektir". (Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945), C.1, s.42).*

Kars Konferansı bitmeden bir gazetecinin Ermenistan başvekili ile yaptığı mülakatta Türkiye’de bulunan Ermeni muhacirlere dair alınan tedbirlerin ne olduğu soruldu. Başvekil, onların sıkıntılarının giderilmesi için her şeyi yaptıklarını, Türklerle iyi ilişkiler içine girilerek yurtlarına dönmeleri sağlanmaya çalışıldığını, bunlardan elli bininin evsiz barksız olarak geceleri sokakta geçirdikleri için kış mevsiminde ne kadar zorlanacakları tasavvur edilebilir dedikten sonra şunları söyledi: *“Amerikalılar bize muavenette bulunuyorlar ise de bizim büyük umudumuz Rusya’ya bağlıdır. Biz elde ettiğimiz ianelerin bir listesini neşredeceğiz. Bunda görülecektir ki Avrupa ve Amerika’daki millettaşlarımızın üç seneden beri bize ettikleri muavenetlerden fazlasını biz son üç ayda Rusya’dan aldık”* (Tercüman-ı Hakikat, 19.09.1921. No: 14595).

Rus Baş Murahhası Kançıkyan ile yapılan mülakatta mülteci sorununun çözümlenmesinin zor olduğu, meselenin iki tarafa ait ahval-i iktisadiye ve siyasiyeye bağlı olduğunu ifade eden Kançıkyan, mülteci sorununun birkaç ay için tehirine karar verildiğini belirtti. Konferansta Batum’dan Ardahan’a eşya ve mal mülkün nakli ve iki taraf ahalisinin sınırı geçerek diğer tarafta bulunan meralardan istifade etmesi gibi konulara serbestlik getirildiğini izah etti (Tercüman-ı Hakikat, 19.09.1921. No: 14596).

Muhacirlerle ilgili Türk Rus görüşmeleri bir taraftan devam ederken Sovyet yetkilisi Frunze’nin 4 Ocak 1922’de Mustafa Kemal ile görüşmesinde Frunze, Kars ve çevresinin çok stratejik bir coğrafya olmasına rağmen bu bölgelerde Türkiye’ye kavuşmak için can atan Müslümanlar olması sebebiyle bölgenin Türkiye’ye bırakıldığını belirtti (Aslan, 2002: 56). Frunze, görüşmede açık bir şekilde bölgede yaşayan halkın büyük bir içtenlikle Türkiye’ye bağlılıklarını kabul ettiğini vurguladı.

Kars Antlaşması’nın 18 ve 19. maddeleri taraflar arasında gerek konsolosluk gerek ekonomik ve diğer konularda anlaşmalar yapılacağı hükmünü getirmekteydi. Bu hükümlere istinaden Gürcistan ile sınır halkının geliş gidişlerini düzenleyen bir pasavan rejimi ile iki taraftaki meralardan istifade hakkını düzenleyen iki anlaşma 20 Mart 1922 günü Tiflis’de imzalandı ve yürürlüğe girdi. Bu anlaşmalar bugün geçerliliğini korumamaktadır.

Öte yandan Kars Antlaşması’nın uygulamaya konulması geciktiği için bir takım sıkıntılar yaşanmaktaydı. Sınır tam olarak belirgin olmadığından dolayı burada yaşayan halk hayvanlarını yaylaya çıkaramamaktaydı. Belirsizlikten dolayı hayvanlar telef olmaktaydı. Konunun meclise yansımından sonra mecliste Kars milletvekili Fahrettin Erdoğan konuyla ilgili olarak şunları söyledi; *“Efendim Ardahan’da bulunan koyun sahipleri kışın götürüp Batum havalisinde bunları kışlattırıyorlar, sonra Gürcistan hududunda kalan İslâm ahalinin yaylakları da Allahüekber dağı ve silsilesi idi. Hükümet bunlardan rüsum mu alacak, yani*

aylaya gelen ahali Türkiye tebaası gibi rüsum mu verecekler, bu henüz takarrür etmedi. Herkes âdatı kadime üzerine gidip gelmek istedi. Şimdi her iki taraftan gelen yüz binlerce ağnam hudut ağzında bekliyorlar. Bize mektup yazıyorlar ki; bu nasıl olacak? Bunlar oradayken Gürcistan'da aksine bir inkılâp yapılırsa hayvanları mahvolacak gidecektir. Ondan maada Borçalı ahali var ki yedi bin hane. Onlar da koyunlarını bizim dağlarda, yaylalarda râyettiriyorlar ve Ağnam Rüsumu gibi bize rüsum veriyorlar. Şimdi iki yüz bine yakın koyun getirmişler, bekliyorlar. Bunlar bir dakika duramazlar. Mecburi olarak yaylaya çıkacaktır. Rica ederim bir an evvel bunu müzakere ediniz. Hazine de bu yüzden mutazarrır oluyor. Gürcistan'da ihtilâl var, inkılâp var, bu sırada bir ihtilâl olsa bunların malı hemen yağma edilir, islâm malıdır. Herkes göz dikiyor. Umumu mahvolur gider” (TBMM CZ, 03.06.1922. C.1, s.1179).

8 Haziran 1922’de Kars milletvekili Fahrettin Erdoğan, meclisteki görüşmelerde Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey’e iki adet soru yöneltti. Kars’ın Gürcistan sınırında kalan Borçalı civarındaki yedi bin hane Türk halkının sınırdaki yaylaklara çıkma mevsimi olmasına rağmen sınırdaki askerlerin ve gümrük memurlarının sıkıntı çıkardıklarını, bu hususta ne karar alındığı sorusuna Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey’in cevabı halkın iki taraftaki yaylak ve kışlaklardan istifade edeceği şeklinde oldu. İkinci soru ise antlaşmanın 14. maddesinde muahedenamenin imzasından itibaren altı ay geçtikten sonra 1918-1920 seneleri harpleri mültecileri hakkında hususi bir itilafname imzalanacak denildi. Aradan dört ay geçmesine rağmen henüz bir karar alınmadı, konu hakkındaki kararın ne olduğu sorusu üzerine Yusuf Kemal Bey, Tiflis’e gönderilen mümessillerin iktisadi konuları görüştüğü bu konunun iktisadi bir mesele olmadığı için görüşülmediği cevabını verdi (TBMM CZ, 08. 06. 1922.C.1, s.258).

Bu tarz sıkıntıların halledilmesi için TBMM’nin 25 Mayıs 1922’de çıkardığı kararnamede Kars Antlaşması’nın acilen uygulamaya konulması istendi¹⁵.

Antlaşmadan sonra muhacirlerle ilgili sıkıntılar uzun müddet devam etti. 1924 Mart ayında Kars Valiliği Mübadele ve İskân Vekaletinin’den Rusya’dan Kars’a gelerek köylere

¹⁵ “Kars Muâhedesinin bazı mevâddi misillü şimdiden mevki’-i tatbika vaz’ı zarûri görüldüğü esâsen mezkûr mukâvelelerin Gürcü Hükümetince tatbikine mübâşeret edilmiş idüğü şimdi tarafımızdan ba’de’t-tasdîk tatbikâta mübâşeret olunması için metn-i aslîlerin vürûduna intizâr edilecek olursa bit-tabî Gürcülerce de tatbikâtdan sarf-ı nazar olunacağından Batum civarında bulunup yaylağa çıkmak zaruretinde bulunan binlerce hayvanatımızın kâmilten heder olacağı beyânıyla mezkûr mukâvelenin hemen tatbikâtına mübâşeret edilmesi için evâmîr-i lâzime i’tâsı Tiflis İktisâd Komisyonu Riyâseti’nden vârid olan 4 Mayıs sene [13]38 tarihli telgrafnâmede iş’âr edilmiş ve ilk emin vâsıta ile gönderilecek olan metn-i aslîlerin vürûdunda Büyük Millet Meclisince i’tirâzât dermiyân edilecek olursa hükümetimizin hatt-ı hareketi tayînde serbest bulunduğu ilâve olunmuş olduğu ve mülâhazât-ı mesrûde muvâfık görüldüğü cihetle icrâ-yı icâbî Hâriciye Vekaleti’nin 17 Mayıs sene [13]38 tarihli ve kısm-ı iktisâdî 5446 numaralı tezkiresinde bildirilmesine binâen mukâvelelerin berây-ı tasvîb meclise sevkiyle berâber müsta’celiyet-i maslahata mebnî şimdiden mevki’-i icrâyâ vaz’ı ve keyfiyetin dahiliye, hâriciye, maliye vekaletlerine tebliği İcrâ Vekilleri Heyeti’nin 25-5- 338 tarihli ictimâ’ında takarrür etmiştir” (BCA. 030. 18. 01. 01. 5. 17. 9).

yerleştirilen otuz sekiz hane muhacir için ihtiyaçları olan tohumluk ve üç çift hayvanı alabilmeleri için bin yüz elli lira yardım istedi (BCA. 272. 00. 000. 12. 41. 46. 19. 2).

31 Mart 1923'te mecliste yapılan görüşmelerde Doğu vilayetlerinde Rus istilasına maruz kalan yerlerin ahalisinden iç kısımlara göç edenlerin memleketlerine iadeleri için Muaveneti İçtimaiye bütçesinden yüz elli bin lira ayrıldı. Konuyla ilgili olarak Kars milletvekili Cavit bey, Rus istilası sebebiyle Elviye-i Selase'den kalkarak iç kısımlara giden muhacirlerden geri dönmek istemeyenler olduğunu ve bunlara verilen tahsisatın kalacağını ifade etti. Aydın vekili Mazhar Bey ise muhacirlere yapılan yardımların çok düşük miktarda olduğunu, bunların ancak bayram harçlığı maiyetinde olduğunu vurguladı (TBMM CZ, 31.03.1923. C.28, s.252).

Erzurum vekili Durak Bey ise yüz elli bin liranın gerçekten az olduğunu ve doğudan iç kısımlara göç edenlerin memleketlerine zorla gönderilmesi gerektiğini ifade etti. Doğu bölgesinin de insana ihtiyacı olduğunu ve muhacirlerin başka yerlerde hayatlarını sağlıklı bir şekilde devam ettiremediklerini belirtti. Sıhhiye vekili Rıza Nur, muhacir sayısının 23.880 olduğunu ve bunların bir kısmının memleketlerine gönderebilirken bir kısmını gönderemediklerini söyledi. Akabinde devletin bir politika olarak dağlık yerlerin ahalisini dağlık araziye, sahil yerlerin ahalisini sahile yerleştirmek gerektiğini ifade etti. Ayrıca Elviye-i Selase'den gelenlere öküz, saban tohumluk yemlik verileceğini doğudan gelen muhacirlerin bazılarının Rus tabiiyetinde kalmak istediklerini, kanunun ise Türk vatandaşı olanlara yardım edilmeli dediği için onlara yardım edilemeyeceğini belirtti.

31 Mart 1923 görüşmelerinde bu yıl için doğudan gelen muhacirlere yerlerine yerleşmeleri için yüz elli bin lira tahsisat verileceğine dair kanun çıkarıldı (TBMM CZ, 31.03. 1923, C.28, s.42). Muhacirlerin yaşadığı sıkıntılar uzun yıllar devam etti ve Türkiye, devlet olarak muhacir ve mülteciler için elinden gelenin kat kat fazlasını yapmaya çalıştı.

1925'te Teftiş-i Mülkiye Birinci Heyeti'nin Dahiliye Vekaletine gönderdiği raporda da devletin çabası açık bir şekilde görülmektedir. Bu raporda muhacirlerle ilgili yapılacaklar bulunmaktaydı¹⁶.

¹⁶ "Kars vilâyetinde merkez ve Kağızman kazâlarına yirmişer Zaruşad'a yirmi beş Sarıkamış'a on beş bin muhâcîr iskânî kâbîldir. Bunların 1900 ile 2200 rakamlı mıntika halkından zirâ'at ve mevâşîci olmaları ve meskenlerin evvelce inşâ ve ihzârî ve bi'l-hâssa verilecek arâzî mıntikasının şimdiden ta'yîn ve vusûllerinde temlik mu'âmelesinin yapılması lâzımdır. Kağızman merkez nâhiyesine yerleşdirilecekler. 1400-1500 rakımlı mıntika halkı ve meyve ve zirâ'at âdamları olmalıdır. Kars vilâyeti dâhilinde hudûd halkından olup bir kısım akrabaları Rusya dâhilinde bulunanların Kafkasya'dan hicret edip hudûd civârında sâkin olanların yaptıkları casusluk, kaçakçılık ve propagandaya nihâyet verilmesi için Kars vilâyeti hâricine çıkarılmaları muvâfık görülmüşdür. Ardahan merkez kazâsına beş altı bin, Göle, Çıldır, Poşoş kazâlarına iki, üç bin nüfûs, Oltu'ya altı yedi bin nüfûs iskân edilebilir. Bunların arıcılık, ...? Bağcılık ve zirâ'atle me'lûf ve lâ-akal iki bin rakımlı memleketler halkından olmaları ve vürûdlarından evvel meskenlerinin ve işgâl edecekleri arâzinin inşâ ve ihzârî vusûllerinde temlik mu'âmelesi yapılması lâzımdır"(BCA. 272. 00. 00. 12. 45. 77 .1).

Diğer taraftan Rusya'da bulunan Türk ve Müslüman halkın refahı hem de diğer konuların çözümü için Kars Antlaşması'ndan sonra kurulan siyasi ilişkiler çok önemliydi. 1922 yılı boyunca Rusya ile iyi ilişkiler kurulmaya çalışıldı. Konsolosluk ve demiryolu antlaşması gibi antlaşmalar yapıldı. Türk Dış İşleri Bakan Vekili Rauf Bey ve Rus Büyükelçisi Aralof'un 1 Ocak 1923 'de yaptıkları görüşmelerde Rusya'da bulunan Türk halkının durumu gündeme geldi. Aralof, Türkiye'nin çok samimi ve içten bir politika yürütmesine rağmen Rusya'nın aynı şekilde davranmadığını ifade etti. Aralof memlekette ve halk arasında dostluğu pekiştirmek için propagandaya ihtiyaç duyulduğunu söylemesi üzerine Rauf Bey, Türk vatandaşlarının Kafkasya ve Rusya'da maruz bırakıldığı işkence ve kötü muamelenin üzücü olduğunu vurguladıktan sonra kötü muamelenin son bulması için propagandanın Rusya'da yapılmasına ihtiyaç duyulduğunu ifade etti (Gürün, 1931: 81). Rauf Bey Türk halkına kötü muamelede bulunuyor derken büyük ihtimalle Ermenistan ve Gürcistan'daki Türkleri kastetmekteydi. Ayrıca Türkiye'nin Lozan Antlaşması'ndan sonraki süreçte halledilemeyen meseleler konusunda başka devletlerden destek görmemesi Rusya ile yakınlaşmasına sebep oldu. 1924 Eylül ayında Türkiye'deki Rus Büyükelçisi Suritz, Başbakan İsmet Paşa ile görüşmesinde Moskova Antlaşması'nın hükümlerinin genişletildiği bir işbirliği yapılması yönünde teklifte bulundu. 17 Aralık 1925 Türkiye ve Rusya arasında dostluk ve tarafsızlık antlaşması yapıldı (Gürün, 1931: 81). Bu antlaşmanın etkileri uzun bir süre devam etti.

Sonuç

Rusya Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde uyguladığı çeşitli politikalarla Osmanlı Devletini parçalamaya çalıştı. Yürütülen politikalardan biride Anadolu'nun doğusunda Rusya'nın güdümünde bir devlet kurmaktı. Rusya'nın 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan zaferle ayrılması ona amacına ulaşma konusunda büyük bir imkan yarattı. Savaşın ardından Elviye-i Selâse (Kars-Ardahan- Batum) Rus yönetimine girdi. Elviye-i Selâse'nin Rus yönetiminde bulunduğu süreçte Ermeni Rus gibi muhacirler yerleştirilerek bölgede kalıcılık sağlanmaya çalışıldı. Ermeni Rus muhacirlerinin yerleştirilmesinden sonra bölgede yaşayan Türk halkı Anadolu'nun içlerine göç etmeyi tercih etti. 3 Mart 1918 Brest Litovsk Antlaşması'yla bölge Rus hâkimiyetinden çıktı ve Anadolu içlerine giden muhacirler geri memleketlerine dönmeye başladı. Rusya, bölgenin kendine ait bir arazi olarak kalmasını sağlayamayınca bölgede bulunan Ermenilere verdikleri destekle burada bir Ermeni Devleti kurulmasına ön ayak olmak istediler. Çeşitli coğrafyalara dağılan Ermeni muhacirleri Rusya gibi devletlerin desteği ile devlet sahibi olmaya çalıştılar.

Milli Mücadele'nin doğu cephesinin ardından kazanılan zaferden sonra imzalan Gümrü Antlaşması'nın akabinde antlaşma ile ele geçirilen sahaya geri dönüşler yoğunlaştı. Gümrü Antlaşması'nın görüşmelerinde göçmenlerin durumu gündeme geldi. Görüşmelerde dikkati çeken bazı hususlar söz konusudur. Bunlardan en önemlisi silahlı mücadelede yenilgi alan Ermenilerin yenilgilerini unutup toprak talebinde bulunmalarıdır. Toprak taleplerinin maksadı çeşitli coğrafyalara yayılan Ermeni muhacirler için vatan oluşturma çabasıdır. Ermeni heyet başkanı Hatisyan, isteklerinin gerçekleşmesi halinde başka devletlerin müdahalesinin son bulacağını söylemesi Rusya gibi devletlerle işbirliği içerisinde olduklarının bir kanıtıdır. Gümrü Antlaşması'nda Türk heyetinin bölgede Türk çoğunluğunu ispatlamak için plebisit yapılmasını kabul etmesi ve sonrasında Kars Antlaşması'nda böyle bir hükmün olmaması antlaşmaya imza koyan devletlerin Türk çoğunluğunu kabul etmesinin bir ifadesidir.

Görüşmelerde Karabekir, Ermenilerin bölgeden göçüne Türklerin sebep olmadığını söyledi. Bu ifadenin doğruluk derecesi çok yüksektir. Savaş zamanı Türklere silah çektikleri için artık hayatlarını bu bölgede devam ettiremeyecekleri düşündüklerinden göç ettiklerini söylemek çok doğru bir yaklaşım olur.

Ermeni muhacirlerine vatan sağlamak adına toprak taleplerinin reddedilmesi Moskova görüşmelerinin kesilmesine neden oldu. Görüşmeler TBMM'ye yansıdı ve Batum'dan asla vazgeçilemeyeceğinin konuşulması Batum'un elden çıktığı gerçeğini değiştirmede. Moskova Antlaşması'nın muhacirlerle ilgili maddeleri, eşitlik konusunda Rusya ile çok fazla mücadele edildiğini göstermektedir. Örneğin on birinci madde çok çarpıcıdır. Rusya ve Türkiye'nin tebaaları karşılıklı olarak buldukları devlette ayrıcalık görecekt fakat Rusya Sovyet idaresi altında bulunan cumhuriyetlerin halkına Rusya kanunları gereği ayrıcalıklı davranabilecekti. Buna karşılık Türkiye'nin de özel hukuk uygulayacağı devletler olacaktı. Bu madde Rusya ve Türkiye'de bulunan halklar için eşitliği getirdi.

Kars Antlaşması görüşmelerinde Türk heyeti, başka coğrafyalarda yaşayan Türk-Müslüman halkın rahat ve huzuru için büyük mücadele verdi. Örneğin Karabekir, Batum'da bulunan diğer devlet tebaalarına iyi davranıldığını Türk tebaaya ise aynı muamelenin yapılmadığını dile getirdi. Bunun üzerine Rus temsilcisi İlyava, Moskova Antlaşması'ndan sonra yayınlandığı emirnamede Acara Müslümanlarının durumuna dikkat edileceğini ifade etti. Moskova ve Kars Antlaşmaları gibi antlaşmalarda muhacirlerin daha huzurlu olmaları yönünde mücadele edildi. Kars Antlaşması'nın uygulanma aşamasında muhacirlerle ilgili sıkıntılar yaşanmasına rağmen sonraki dönemde Türkiye, konuyu meclisin gündemine taşıdı ve Rusya gibi devletlerle siyasi ve diplomatik ilişkiler kurarak konuyu çözüme kavuşturmaya çalıştı.

Kaynakça

- Aslan, Y.(2002). *Mustafa Kemal-M.Frunze Görüşmeleri Türk Sovyet İlişkilerinde Zirve*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Arslan, N.O(2007). “Güney Kafkasya’dan Türkiye’ye Gelen Muhacir ve Mültecilerin Durumu (1921-1925)”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:35, Erzurum , ss.341-357
- Cebesoy, A.F. (1982).*Moskova Hatıraları*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Develioğlu, F.(2002). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedi*, Ankara: Aydın Kitabevi .
- Dayı, E. (1997). *Elviye-i Selase’de Milli Teşkilatlanma (Kars, Ardahan Batum)*, Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınları.
- Erden, Ö.(2015).“Gümrü Müzakereleri, Türk-Ermeni İlişkileri Sürecinde Gümrü Müzakereleri (26 Kasım-2 Aralık1920)”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, Cilt:4, Sayı:3, ss.93-113.
- Gürün, K.(1931).*Türkiye –Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara,:TTK.
- Karabekir, K.(1960).*İstiklal Harbimiz*, C.2, İstanbul: Emre Yayınları.
- Kırzioğlu, F. (1953). *Kars Tarihi*, İstanbul: Işıl Matbaası
- Kurat, A.N.(2011). *Türkiye ve Rusya*, Ankara: TTK.
- Kurban , V.(2014).“16 Mart 1921 Moskova Antlaşmasına Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, S:I,ss.143-157.
- Nur, R (1983).*Moskova Sakarya Hatıraları*, İstanbul: Boğaziçi Yayınlar.
- Soysal, İ. (2000).*Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, C.1,TTK, Ankara:TTK.
- Okur, M.(2011). “Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:8.
- Tansel, S.(1991). *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*,C.IV, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Tengirşek, Y.K.(1981). *Vatan Hizmetinde*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Uçarol, R. (2010). *Siyasi Tarih (1789-2010)*, İstanbul: Der Yayınları.
- Ural, S.(2006). “ Atatürk Dönemi’nde Kars’ın Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu”, *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, İstanbul:YKY.
- Yerasimos, S.(1979). *Türk- Sovyet İlişkileri*, İstanbul: Gözlem Yayınları.

Arşiv Belgeleri

- BCA.030.18.01.01.5.17.9.
- BOA. No: 1236, İmg.10921;
- BCA.030.18.01.01.3.34.7
- BCA.272.00.000.12.41.46.19.2.
- BCA.30.18.01.01.4.37.15.
- BCA.30.18.1.1.4.45.14
- BCA.272.0.0.11/15.60.13.
- BOA.DH:UMVM.125.3.38990.
- TİTE.K19.G105.B105. 001
- TİTE. K28.G194.B194. 001
- TİTE. K28.G194.B194 . 001
- TİTE.K2.4673.B733.001.
- TİTE. K31.G50.B5.0001.
- TİTE.K317.G17.B17. 001.
- TİTE.K324.G16.001;
- TİTE.K323.G10.B10.

Sürelî Yayınlar

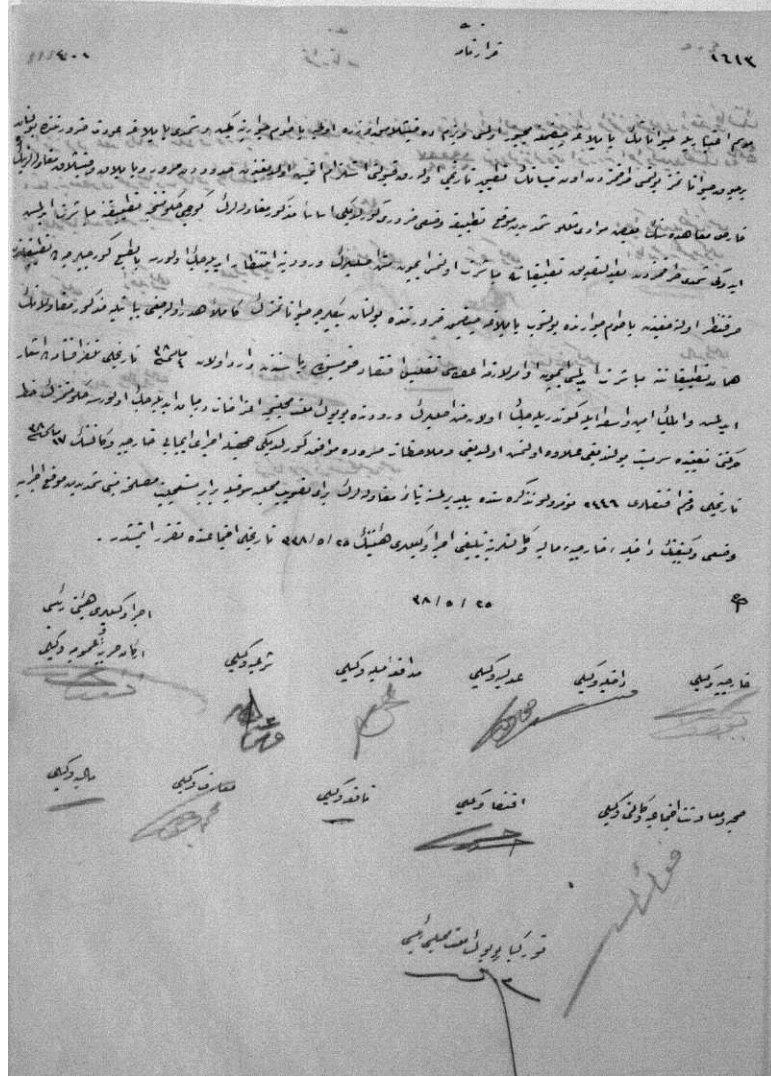
- Takvim-i Vekayi
Hakimiyet-i Milliye
Doğuş Dergisi, 1940II. Kanuni, Sayı: 8(49).
Takvim-i Vekayi
Tercüman-ı Hakikat,

Meclis Tutanakları

- TBMM GCZ, 20.12.1920. s.246.
- TBMM GCZ. C.3, 21.2.1337,s.457.
- TBMM CZ, 21 Temmuz 1921, C.1 S.325.
- TBMM CZ, 21 Temmuz 1921,C.1,s.329.
- TBMM CZ, 25 Haziran 1921, s.39.
- TBMM CZ, 13 Eylül 1921, C.2, s.229.
- TBMM CZ, 1.12.1337. s.419.
- TBMM CZ, 03.06.1922.C.1,s.117.
- TBMM CZ, 08.06.1922.C.1, s.258.

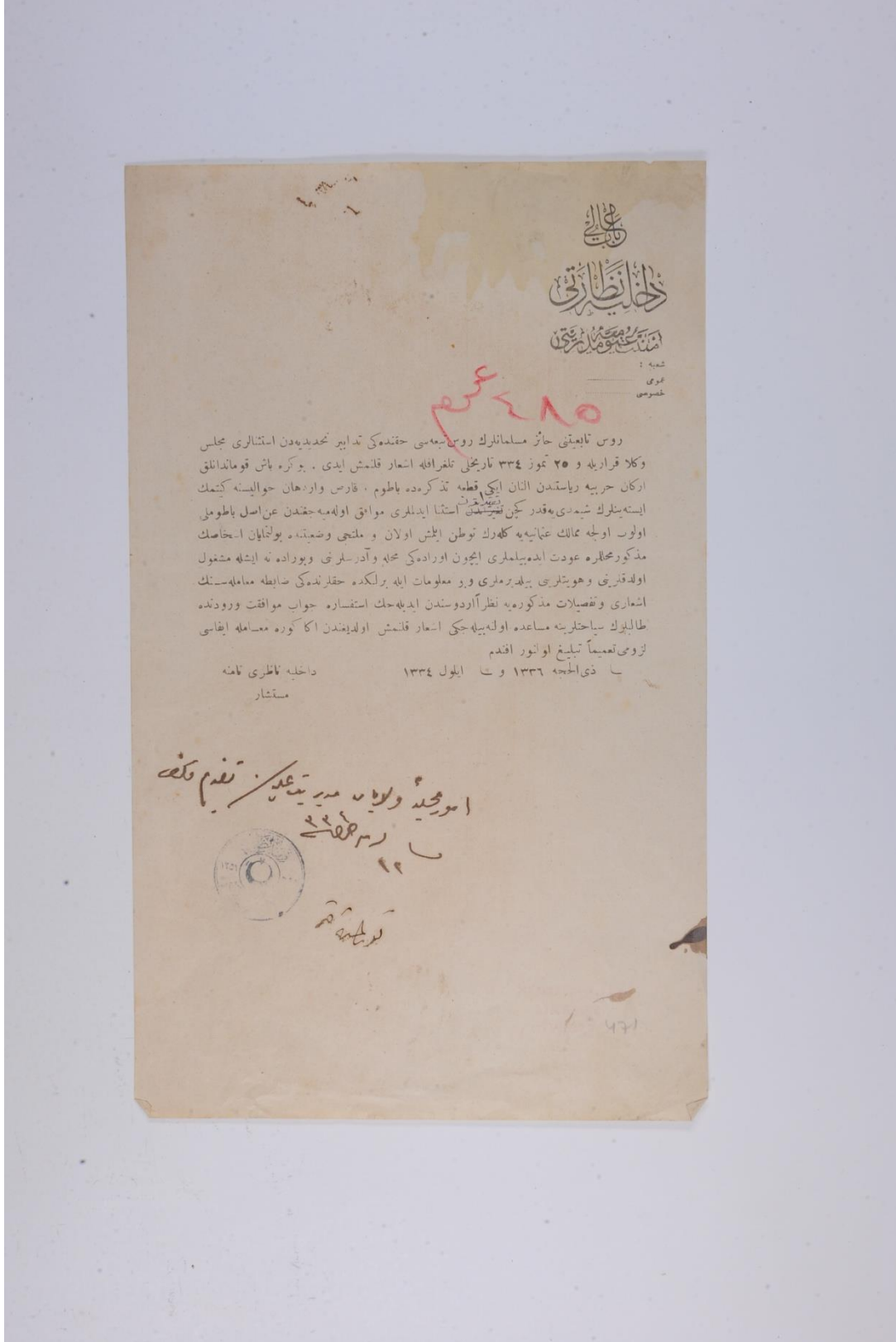

Belge 3: Kars Antlaşmasının Uygulamaya Konulması İçin TBMM'nin Onayına Sunulması (BCA.3.18.1.1.5.17.9)

Belge 5: Brest Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Kars Ardahan ve Batum'a Yapılan Göçlerle İlgili (BOA.DH.UMVM.125.3.38990).